

Μνήμων

Τόμ. 6 (1977)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

Τ Ο Μ Ο Σ Ε Κ Τ Ο Σ

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΑΚΗ - ΛΟΥΚΟΥ : Οί ταραχές στη Σύρα τον 'Απρίλιο του 1830 • ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ : 'Η οικονομική κρίση και ή 'Επανάσταση του 1821 • ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΡ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ : Πάθη των άφώνων συμφώνων στα νεοελληνικά ιδιώματα • ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ : 'Η στρατιωτική και ή πολιτική κρίση στην 'Ελλάδα τον 'Απρίλιο του 1941 • ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ : 'Ανέκδοτες έπιστολές του Μ. Οικονόμου και του Θ. Φαρμακίδη (Μάρτ. - Μάιος 1827) • ΑΝΤΖΕΛΑ ΛΑΜΠΙΡΗ : 'Ο Σπ. Τρικούπης εισηγείται στον 'Όθωνα την παραχώρηση συντάγματος (1835) • ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ • ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1975.

Α Θ Η Ν Α 1 9 7 6 — 1 9 7 7

Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.174](https://doi.org/10.12681/mnimon.174)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Σ. (1977). Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1941. *Μνήμων*, 6, 53–74. <https://doi.org/10.12681/mnimon.174>

Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1941 *

Ο Ἀπρίλιος τοῦ 1941 ἀποτελεῖ τραγικὸ ὁρόσημο στὴν ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας: τὸ ἐξάμηνο πολεμικὸ δρᾶμα, ποὺ τόσο ἔντονα ἔζησε ἡ χώρα, τερματιζόταν ἄδοξα κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς καὶ ἄρχιζε ἡ κατοχὴ κάτω ἀπὸ δραματικὲς συνθῆκες. Ὁ νικηφόρος στρατὸς τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου διαλυόταν, καὶ ἡ Κυβέρνηση — αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος — παρουσίαζε σοβαρὰ συμπτώματα ἀποσύνθεσης, ἐνῶ ἡ χώρα ὑπέκυπτε ταπεινωμένη στὸν κατακτητὴ. Πολὺ πιθανόν, ἡ κρίση τοῦ Ἀπριλίου 1941 δὲ θὰ γίνεи ποτὲ γνωστὴ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή της. Ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴν περίοδο αὐτῇ, ἄλλες παραμένουν ἀπρόσιτες στὸ μελετητὴ καὶ ἄλλες χάθηκαν ἢ καταστράφηκαν κατὰ τὴν ὑποχώρηση τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἀναχώρηση τῆς Κυβέρνησης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὰ διαθέσιμα καὶ προσιτὰ στοιχεῖα, καθὼς καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν συγχρόνων, δὲ δίνουν τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς κρίσης, παρὰ μόνον τὸ περίγραμμά της, φωτίζοντας μερικὰ τὶς πτυχὲς τοῦ δράματος. Ἀξίζει ὅμως, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶναι δυνατό νὰ συναχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα, νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένες παρατηρήσεις στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπιτρέπουν τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι στὴ διάθεση τοῦ σύγχρονου μελετητῇ¹.

Ἡ κρίση τοῦ Ἀπριλίου συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν τελικὴ κατανομὴ τῶν δυνάμεων τῆς χώρας, κατανομὴ ποὺ ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ βασίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ὑπὸ ἔκδοση μελέτη τοῦ συγγραφέα «Greece and the British Connection, 1935 - 1941» (Oxford University Press).

1. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ βασίζονται σὲ ἔρευνα τοῦ συγγραφέα τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1975. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν μέρος μόνον τῶν σημειώσεων τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα αὐτά καὶ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἐπέτρεψε ἡ Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα τὴν τελευταία φάση τοῦ Πολέμου 1940 - 1941. Ἡ ἀρμόδια ὑπηρεσία τῆς Διεύθυνσης Ἱστορίας Στρατοῦ κράτησε ὀρισμένα στοιχεῖα, ἐνῶ ἄλλα διέγραψε στὶς σημειώσεις τοῦ συγγραφέα.

έλληνικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, ἀφενὸς νὰ μείνουν ἀμετάβλητες οἱ θέσεις τῶν ἀντιμαχομένων στὸ Ἀλβανικὸ μέτωπο καὶ ἀφετέρου νὰ δοθεῖ ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη κατὰ τῶν Γερμανῶν στὴν ὀχυρωμένη γραμμὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Οἱ λαμπρὲς νίκες τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τῶν Ἰταλῶν εἶχαν δημιουργήσει στὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῆς χώρας τὴ δίκαιη, ὄχι ὅμως καὶ ρεαλιστικὴ, ἀξίωση νὰ κρατήσῃ ὁ στρατὸς τὴ θέση τοῦ νικητῆ ἔναντι τῶν Ἰταλῶν ὡς τὸ τέλος, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἔκβαση τῆς ἄμυνας κατὰ τῶν Γερμανῶν καὶ τίς γενικότερες στρατηγικὲς καὶ τακτικὲς ἀνάγκες τοῦ πολέμου. Ἀνάλογη ἦταν ἡ ἀξίωση τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἄμυνα στὴν ὀχυρωμένη γραμμὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Μοῖλονότι τὰ ὀχυρὰ αὐτὰ εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἄλλου ἐχθροῦ καὶ γιὰ ἄλλο εἶδος πολέμου, ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία εἶχε συνδέσει τὸ γόητρό της μὲ τὰ δαπανηρὰ αὐτὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ ἦταν ἀποφασισμένη νὰ μὴν τὰ ἐγκαταλείπει χωρὶς μάχη. Ἦδη ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1941, καὶ μὲ ἀφορμὴ τίς ἐπικείμενες ἐλληνοβρετανικὲς συνομιλίες καὶ τὸ ἐνδεχόμενο συνεργασίας μὲ τοὺς Βρετανούς, ὁ ἀρχιστράτηγος Παπάγος εἶχε ὑποβάλει στὴν Κυβέρνηση τίς ἀπόψεις τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν κυρίως στὶς ἀνάγκες καὶ τίς προοπτικὲς τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου καὶ τῆς ὀχυρωμένης γραμμῆς². Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς οὐσιαστικὰ δὲν ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀμετακίνητη στάση τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου τὸ Μάρτιο τοῦ 1941 : ἀπόλυτη προτεραιότητα στὸ Ἀλβανικὸ μέτωπο καὶ ἄμυνα στὰ ὀχυρὰ τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν τιμὴ τῶν ὅπλων.

Ἐνα ἄλλο θέμα ποὺ συνδέεται μὲ τὴν κατανομὴ τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων, ἀφορᾷ στὶς ἐλληνοβρετανικὲς συνομιλίες τοῦ Φεβρουαρίου - Μαρτίου γιὰ τὴν ἀποστολὴ βρετανικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν δημιουργίαν κοινοῦ μετώπου κατὰ τῶν Γερμανῶν. Αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ θέμα βέβαια δὲν ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὴ μελέτη αὐτὴ, ἀξίζει ὅμως νὰ ἐξεταστεῖ σὲ συντομία, γιατί ἐξηγεῖ τίς ἐλληνικὲς ἀπόψεις ποὺ προβλήθηκαν καθὼς καὶ τὰ κίνητρα ποὺ ὑπαγόρευσαν τίς ἀπόψεις αὐτές. Τὸ θέμα ποὺ προέκυψε εὐθὺς ἐξαρχῆς, καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῶν διαδοχικῶν συσκέψεων τῆς 22ας Φεβρουαρίου, ἀφοροῦσε στὴ μεταφορὰ ἐλληνικῶν δυνάμεων στὴ γραμμὴ Καϊμακτσαλὰν - Βέρμιο - Ὀλυμπος (γραμμὴ Ἀλιάκμονα), τοποθεσία ποὺ ὑπέδειξαν καὶ οἱ δύο πλευρές. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἑλληνα ἀρχιστράτηγο, ἡ γραμμὴ Ἀλιάκμονα ἦταν ἡ μόνη ἐνδεδειγμένη ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη καὶ στὴν τοποθεσία αὐτὴ θὰ ἔπρεπε τελικὰ νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ ἐλληνικὲς δυνάμεις τόσο ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ δεξιὸ τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου. Μετὰ τὴν ἐκκένωση τῶν

2. Ὑπόμνημα Παπάγου, 11 Ἰανουαρίου 1941, Α. Παπάγος, Ὁ πόλεμος τῆς Ἑλλάδος, 1940 - 1941, Ἀθήνα 1945, σ. 327-329.

ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Ἀξιοῦ, ἡ Ἑλλάδα θὰ διέθετε στὴν κοινὴ γραμμὴ ἄμυνας 35 τάγματα. Ὁ Παπάγος, ὅπως εἶναι γνωστό, ὑποστήριξε ἀργότερα ὅτι ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν ἐκκένωση αὐτὴ ἦταν ἡ οὐδετερότητα τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ ὅτι γιὰ τὴ λήψη παρόμοιας ἀπόφασης ἦταν ἀνάγκη νὰ διασαφηνιστεῖ πρῶτα ἡ στάση τῆς Γιουγκοσλαβίας. Τὰ ἐπίσημα βρετανικὰ πρακτικὰ τῶν συνομιλιῶν δὲν στηρίζουν τὴ θέση τοῦ Παπάγου, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἀντίθετη θέση τῆς βρετανικῆς πλευρᾶς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀπόφαση τῆς ἐκκένωσης ἦταν ἄσχετη ἀπὸ τὴν στάση ποὺ θὰ τηροῦσε ἡ Γιουγκοσλαβία. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι δὲν ὑπογράφηκε συμφωνία οὔτε ἀνταλλάχθηκαν ἐπίσημα πρακτικὰ μετὰ τὴ σύσκεψη, ἐπέτρεψε στὸν Παπάγο νὰ ἐρμηνεύσει διαφορετικὰ τὰ σημεῖα τῶν ἀποφάσεων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐνέργειες γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ τὴ διασαφήνιση τῆς στάσεως της³. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετέπειτα στάση τοῦ Παπάγου γεννᾷ ἐρωτηματικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὁρθότητα τῶν ἰσχυρισμῶν του καὶ τὴν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεών του. Δηλ. κατὰ πόσο πράγματι δὲν ὑπαναχώρησε μετὰ τὴ συμφωνία, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς εἰσόδου γερμανικῶν στρατευμάτων στὴ Βουλγαρία, καὶ κατὰ πόσο ἦταν ἐξαρχῆς διατεθειμένος νὰ προβεῖ στὴν ἐκκένωση τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ στὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὀχυρωμένης τοποθεσίας. Δυστυχῶς, στὰ καίρια αὐτὰ ἐρωτήματα δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν ἀσφαλεῖς ἀπαντήσεις, ἐφόσον τὰ ἐπίσημα ἐλληνικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴ μελέτη τῶν ζητημάτων αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκόμη προσιτὰ στὸν ἐρευνητὴ.

Μετὰ τὴν εἰσοδο γερμανικῶν στρατευμάτων στὴ Βουλγαρία (1 Μαρτίου), ἡ μεταφορὰ ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Ἑλληνα ἀριστράτηγο, ἀδύνατη γιατί ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ δεχτοῦν ἐπίθεση προτοῦ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ σύμπτυξή τους στὴ νέα ἀμυντικὴ θέση⁴. Εἴμαστε σήμερα σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ Παπάγου γιὰ τὴν ταχύτητα προώθησης τῶν γερμανικῶν δυνάμεων διὰ μέσου τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς παράταξής τους σὲ θέση μάχης ἦταν λανθασμένες : οἱ Γερμανοὶ ὑπολόγιζαν τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο σὲ 30-36 μέρες, ὅχι σὲ 15 - 20 ἢ καὶ λιγότερες ὅπως ὑποστήριζε ὁ Παπάγος, δηλ. μεσολαβοῦσε

3. Ἐπίσημα βρετανικὰ πρακτικὰ τῶν συνομιλιῶν τῆς 22ας Φεβρουαρίου καὶ 2ας-4ης Μαρτίου στὰ Βρετανικὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα, F.O.371/33145. Τὰ ἀντίστοιχα ἐλληνικὰ πρακτικὰ παραμένουν ἀκόμη ἀπρόσιτα στὸν μελετητὴ. Βλ. ἐπίσης Παπάγος, ἔνθ. ἀν., σ. 265, A. E d e n, *The Reckoning*, Λονδίνο 1965, σ. 200 κ.έ. Οἱ ἡμιεπίσημες ἐλληνικὲς διπλωματικὲς ἱστορίες (Π. Ν. Πιπινέλης, *Ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος 1923-1941*, Ἀθήνα 1948, καὶ Β. Π. Παπαδάκης, *Διπλωματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ πολέμου 1940-1945*, Ἀθήνα 1956) ἀντιπαρέρχονται τὸ ζήτημα τῆς διαφωνίας σιωπηρά.

4. Παπάγος, ἔνθ. ἀν., σ. 266 - 267.

άρκετος χρόνος ώστε να επιτρέψει να ολοκληρωθεί ή εκκένωση της Ανατολικής Μακεδονίας από τις ελληνικές δυνάμεις ⁵. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι επανειλημμένες προσπάθειες, τόσο από μέρους των Βρετανών όσο και από μέρους Ελλήνων διοικητών μεγάλων μονάδων, να μεταπειστεί ο αρχιστράτηγος, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα ⁶. Ο Παπάγος ήταν αποφασισμένος ή μάχη κατά των Γερμανών να δοθεί στα όχυρά, όπως ήταν αποφασισμένος να παραμείνει ο ελληνικός στρατός νικητής έναντι των Ιταλών ως την τελευταία στιγμή.

Σχετικά με τις σκέψεις του Παπάγου για την άμυνα στα όχυρά, ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι οι πληροφορίες του διοικητή του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (Τ.Σ.Α.Μ) αντιστράτηγου Μπακόπουλου. Παρ' όλες τις επιφυλάξεις που εύλογα μπορούν να διατυπωθούν για την εγκυρότητα των πληροφοριών αυτών ⁷ — ή εκθεση υποβλήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής — αξίζει να εξεταστούν, γιατί πιθανό να μην απέχουν πάρα πολύ από την πραγματικότητα. Ο Μπακόπουλος αναφέρει ότι σε συνομιλίες που είχε με το βασιλιά Γεώργιο, τον πρωθυπουργό Κοριζή και τον Παπάγο, όλοι τους «έχοντες υπ' όψιν την μεγάλην ανεπάρκειαν του Τ.Σ.Α.Μ εις δυνάμεις και πολεμικά μέσα, μοί έδήλωσαν κατά τάς ιδίας μεθ'

5. M. van Creveld, *Hitler's Strategy, 1940-1941 : The Balkan Clue*, Καϊμπριτζ 1973, σ. 156 κ. έ.

6. Πρακτικά έλληνοβρετανικών συνομιλιών 2-4 Μαρτίου 1941, F. O. 371 / 33145· Δ. Κ α θ ε ν ι ώ τ η, Αί κυριώτεραι στρατηγικαί φάσεις του πολέμου 1940-1941, Αθήνα 1946, σ. 122 κ. έ., και Γ. Τ σ ο λ ά κ ο γ λ ο υ, Απομνημονεύματα, Αθήνα 1959, σ. 63.

7. Οι πληροφορίες άντλήθηκαν από την εκθεση πεπραγμένων που υπέβαλε ο Μπακόπουλος στο Γενικό Έπιτελείο Στρατού κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η μακροσκελής αυτή εκθέσή του, όπως και οι εκθέσεις των άλλων διοικητών μεγάλων μονάδων, υποβλήθηκε με πρωτοβουλία της κατοχικής Κυβέρνησης Τσολάκογλου, που είχε κάθε λόγο να αποδείξει ότι οι κύριοι υπεύθυνοι της διάλυσης του στρατού ήταν ή Κυβέρνηση και τό Γενικό Στρατηγείο, και ιδιαίτερα ο άρχιστράτηγος. Γι αυτό εξάλλου και οι μελέτες του στρατηγού Καθενιώτη — διορίστηκε από την Κυβέρνηση Τσολάκογλου πρόεδρος Έπιτροπής στην όποια υποβλήθηκαν πολλές από τις έν λόγω εκθέσεις — που στηρίζονται κυρίως στις εκθέσεις αυτές, δέν έχουν την αξία που θά είχαν, άν είχαν συνταχθεί όχι κατά την διάρκεια της Κατοχής, αλλά σέ μεταγενέστερη εποχή, και άν ό συντάκτης τους ήταν περισσότερο άμερόληπτος. Είναι ενδιαφέρον ότι με βάσει τις ίδιες εκθέσεις ή Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού κατέληξε, με άνάλογη σχεδόν μεροληπτική διάθεση, αλλά με στόχο όχι πιά τόν άρχιστράτηγο, σέ αντίθετα συμπεράσματα. Βλ. Δ. Κ α θ ε ν ι ώ τ η, Ιστορικόν πολεμικών επιχειρήσεων, 1940-1941, Αθήνα 1945, και Αί κυριώτεραι στρατηγικαί φάσεις του πολέμου 1940-1941, Αθήνα 1946, καθώς και Γ ε ν. Έ π ι τ. Σ τ ρ α τ ο ύ (Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού), Ο ελληνικός στρατός κατά τόν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον : Τό τέλος μιās έποποιίας, Απρίλιος 1941, Αθήνα 1959.

ἐκάστου συνομιλίας μου, ὅτι ἀπὸ τὸ Τ. Σ. Α. Μ. δὲν ἀνέμενον ἄλλο τι παρὰ νὰ κρατήσῃ ὑψηλὰ τὴν τιμὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν Ὀπλων». ⁸ Ὁ διοικητὴς τοῦ Τ. Σ. Α. Μ., ὅμως δὲν ἔμεινε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὶς δηλώσεις αὐτές. Σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, μὲ ἡμερομηνία 5 Μαρτίου, ἐξέφρασε τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν κατανομὴ τῶν δυνάμεων τῆς χώρας κατὰ τῶν Γερμανῶν σὲ δύο μέτωπα. Ἡ κατανομὴ αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις του, θὰ εἶχε σὰ συνέπεια τὴν εὐκολὴ διάσπαση πρῶτα τῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρῶν καὶ κατόπιν τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα, καὶ τέλος γρήγορῃ κατάρρευση τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου. Πρότεινε λοιπὸν νὰ διατεθοῦν στὸν τομέα τοῦ Τ.Σ.Α.Μ. τρεῖς μεραρχίες ἀπὸ τὸ Ἀλβανικὸ μέτωπο, ἂν τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο ἐπέμενε στὴν δημιουργία μετώπου στὴν γραμμὴ Ἀλιάκμονα ⁹. Συνέπεια τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς ἦταν νὰ κληθεῖ ὁ Μπακόπουλος στὴν Ἀθήνα, ὅπου συνάντησε τὸν Παπάγο στίς 11 καὶ 12 Μαρτίου. Σὲ πρόταση τοῦ διοικητῆ τοῦ Τ. Σ. Α. Μ. νὰ διατεθοῦν στὸν τομέα του ἐνισχύσεις ἀπὸ τὸ Ἀλβανικὸ μέτωπο ὁ ἀρχιστράτηγος ἀπάντησε ἀρνητικά, «φοβούμενος μήπως ἐξ αὐτοῦ δυνηθῶσιν οἱ Ἴταλοι νὰ σημειώσουν ἐπιτυχίαν τινά, ἔστω καὶ μικράν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει θὰ ἤθελε νὰ συμβῇ». Καὶ ὁ Μπακόπουλος συνεχίζει : «Εἰς παρατήρησίν μου ὅτι τὸ Ἀλβανικὸν μέτωπον ἐκινδύνευε πρὸ πάντων καὶ ἀσφαλῶς ἐκ μέρους τῶν Γερμανῶν, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ Μακεδονικοῦ τοιούτου, ὁ Ἀρχιστράτηγος μοι ἐδήλωσεν ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως τὸν ἐνδιέφερε, διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὴν παγκόσμιον γνώμην, εἶναι ὅπως οἱ Ἴταλοι μείνωσι μέχρι τέλους ἡττημένοι παρὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ συμβῇ ἂν ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κρατήσῃ, τουλάχιστον, τὶς σήμερον ἐν Ἀλβανίᾳ θέσεις του καὶ μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν θὰ προσεβάλετο καὶ ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ. Προσέθεσε δὲ ὅτι ἡ τύχη τοῦ Τ. Σ. Α. Μ., λόγῳ τῶν ὀλίγων δυνάμεων, ἄς διαθέτει, εἶναι προδικασμένη καὶ ὅτι ἀπ' αὐτὸ δὲν ἀναμένει παρὰ μόνον ὅπως γράψῃ μίαν σελίδα δόξης διὰ τὴν Ἑλλάδα». ¹⁰

Νέα προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς ἀπόφασης τοῦ ἀρχιστράτηγου πρὸς τὸ τέλος Μαρτίου, αὐτὴ τῇ φορᾷ γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν δυνάμεων τοῦ Τ. Σ. Α. Μ. στὴν γραμμὴ Ἀλιάκμονα, ἔτυχε τῆς ἴδιας στερεότυπης ἀπάντησης ¹¹.

8. Ἐκθεση ἀντιστρατήγου Μπακόπουλου, Δ.Ι.Σ., Φ. 628/Α/1, σ. 62 κ. ἐ. Βλ. ἐπίσης Γ. Ε. Σ. (Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ), Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον : Ἀγῶνες εἰς τὴν Ἀνατολ. Μακεδ. καὶ Δυτ. Θράκην, Ἀθήνα 1956, σ. 80 κ. ἐ.

9. Γ. Ε. Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιΐας, σ. 72 - 73.

10. Αὐτόθι, σ. 80 - 81.

11. Αὐτόθι, σ. 100 κ. ἐ.

Οί προοπτικές του δεύτερου μετώπου, δηλ. της γραμμής Ἀλιάκμονα, δὲν ἦταν καλύτερες. Οἱ βρετανικὲς δυνάμεις ποὺ τελικὰ παρατάχτηκαν στὴν τοποθεσία, μία θωρακισμένη ταξιαρχία καὶ δύο μεραρχίες πεζικοῦ, δὲν ἄρκοῦσαν νὰ καλύψουν τὸ ἐκτεταμένο μέτωπο. Οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις — δύο μεραρχίες πεζικοῦ, ἡ ΧΙΙ καὶ ἡ ΧΧ, ποὺ ἀποτελέσαν τὸ Τμήμα Στρατιᾶς Κεντρικῆς Μακεδονίας (Τ.Σ.Κ.Μ.) — μόνο ὀνομαστικὰ ἦταν μεραρχίες. Ἡ ΧΧ μεραρχία, σύμφωνα μὲ τὸ διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ ὑποστράτηγο Καραῒσσο, «συγκροτηθεῖσα ἐσπευσμένως καὶ προχείρως κατὰ τὸ τρίτον 10ήμερον Φεβρουαρίου 1941 εἰς περιοχὴν Φλωρίνης ἐκ δύο Συνταγμάτων Πεζικοῦ, ἄνευ πυροβολικοῦ, ἀπὸ ἀξιωματικῶν κατὰ μεγίστην ἀναλογίαν ἐφέδρους, ἀπὸ ὀπλίτας πάσης προελεύσεως καὶ πάσης κατηγορίας μὲ μεγάλην ἀναλογίαν ἀγυμνάστων ἢ ἀτελοῦς ἐκγυμνάσεως, μὲ ὀπλισμὸν κατωτέρας ἀποδόσεως, μὲ πολλὰς ἐλλείψεις εἰς ὑλικά διαβιβάσεων, ὀπλισμὸν, ἄνδρας καὶ πρὸ παντὸς κτήνη, ἦτο κατὰ τὴν συγκρότησίν της Μονὰς ἄνευ ἐπαρκοῦς ἐσωτερικῆς συνοχῆς, μειωμένης ἀριθμητικῆς δυνάμεως καὶ ἠθικοῦ, καὶ σοβαρῶς ἡλαττωμένης μαχητικῆς ἀξίας».¹² Ἀνάλογη μαχητικὴ ἀξία εἶχε καὶ ἡ ΧΙΙ μεραρχία.¹³ Ἡ γνώμη τοῦ ἀρχιστρατήγου γιὰ τὶς δύο μεραρχίες, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς, ἦταν ἐξίσου δυσμενῆς. «Ἡ συγκρότησίς των», ἀναφέρει σὲ ἐκθέσή του γιὰ τὴ συνθηκολόγηση, «ἦτο ἀτελής. Εἶχον πολλὰς καὶ σοβαρωτάτας ἐλλείψεις εἰς ἀξιωματικῶν καὶ ὀπλίτας, οἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἦσαν ἀτελοῦς ἐκγυμνάσεως. Ἐν συνόψει ἦσαν Μεραρχίαι σοβαρῶς ἡλαττωμένης μαχητικῆς ἀξίας. Ἀλλ' ἡ ἐξηντημένη ἐκ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς Ἰταλίας Ἑλλάς δὲν διέθετε πλέον ἄλλα μέσω». ¹⁴ Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ τύχη τῶν δύο μεραρχιῶν ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴ μαχητικὴ τους ἀξία.

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ξετυλιχτεῖ τὸ δράμα τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ στρατοῦ ἦταν ἡ Ἠπειρος καὶ ἡ Δυτικὴ Μακεδονία, ὁ τομέας δύο ἀήττητων στρατιῶν (Τμήμα Στρατιᾶς Ἠπείρου καὶ Τμήμα Στρατιᾶς Δυτικῆς Μακεδονίας, Τ. Σ. Η. καὶ Τ. Σ. Δ. Μ. ἀντιστοίχως). Ἐδῶ ἡ συμφορὰ ἦταν τεράστια, καὶ ἀνάλογες οἱ εὐθύνες τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἡγεσίας. Ἀμέσως μετὰ τὴ γερμανικὴ ἐπίθεση, τὴν 6ῃ Ἀπριλίου, τρία σώματα στρατοῦ (14 μεραρχίες) περίμεναν μὲ ἀγωνία ἀπὸ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὴ διαταγὴ σύμπτυξης. Μετὰ τὴ διάσπαση τῆς ἄμυνας στὴ νότια Γιουγκοσλαβία, στίς 7 Ἀπριλίου, γερμανικὴ φάλαγγα προήλασε πρὸς τὸ νότο μὲ κατεύθυνση τὸ Μοναστήρι καὶ τὴ Φλώρινα, ἐνῶ ἀνατολικότερα ἄλλη φάλαγγα ἀκολουθοῦσε τὴν κοιλάδα Ἀξιοῦ μὲ κατεύθυνση τὴ Θεσσαλονίκη. Στίς 9 τοῦ

12. Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Τ.Σ.Κ.Μ., 7 Ἰουλίου 1942, Δ.Ι.Σ., Φ. 627, σ. 81.

13. Αὐτόθι, σ. 81 κ. ἑ.

14. Ἐκθεση Παπάγου, «Παρατηρήσεις τινες τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τῆς συνθηκολογήσεως τοῦ Τ.Σ.Η.», 23 Ἀπρ. 1943, Δ.Ι.Σ. Φ. 634.

μηνὸς εἰσηλθάν οἱ πρῶτες γερμανικὲς μονάδες στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν ἐπομένη οἱ ἡρωικοὶ μαχητὲς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατέθεσαν τὰ ὅπλα : τὰ ὄχυρά εἶχαν κυκλωθεῖ καὶ κάθε ἀντίσταση ἦταν μάταιη. Οἱ Γερμανοὶ τώρα ἀπειλοῦσαν καὶ τὰ δύο πλευρὰ τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα, καθὼς καὶ τὸ δεξιὸ καὶ τὰ νῶτα τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου. Ἡ μόνη σωστή, ἀπὸ τακτικὴ ἄποψη, λύση ποὺ ἀπέμενε πιά ἦταν ἡ ἐσπευσμένη σύμπτυξη, τουλάχιστο τοῦ δεξιοῦ τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου, τὸ ὁποῖο διέτρεχε ἄμεσο κίνδυνο κύκλωσης. Στις 11 τοῦ μηνός, προωθημένες μονάδες τοῦ ἐχθροῦ ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα καὶ τὴν ἐπομένη διέσπασαν τὴν ἄμυνά του. Ὁ δρόμος πρὸς τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἡπειρο ἦταν πιά ἀνοιχτὸς καὶ ἡ τύχη τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου προδικασμένη. Τὴν ἴδια μέρα, 12 Ἀπριλίου, ἐκδόθηκε ἡ ἀναμενόμενη διαταγὴ σύμπτυξης τοῦ στρατοῦ· ἦταν ὅμως ἄργά πιά.

Πιέσεις ἀπὸ μέρους τῶν διοικητῶν μεγάλων μονάδων στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο νὰ διατάξει τὴ σύμπτυξη τοῦ στρατοῦ εἶχαν ἀρχίσει πρὶν ἀκόμη ἐκδηλωθεῖ ἡ γερμανικὴ ἐπίθεση, μόλις εἶχαν γίνει σαφεῖς οἱ προθέσεις τῆς Γερμανίας νὰ εἰσβάλλει στὴν Ἑλλάδα. Ἀναφέρεται ὅτι στις ἀρχὲς Μαρτίου ἡ διοίκηση τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ. ὑπέβαλε στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο σχέδιο ποὺ κάλυπτε τὸ ἐνδεχόμενο γερμανικῆς ἐπίθεσης καὶ τὴν ἀποφυγὴ κύκλωσης ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Τὸ Τ. Σ. Δ. Μ., τὸ ὁποῖο ἦταν ἡ ἄμεσα ἀπειλούμενη μονάδα τοῦ μετώπου, πρότεινε νὰ συμπτυχθεῖ πρὸς νότο, στὴν τοποθεσία Πίνδος - Βενέτικος - Ἀλιάκμονας, ἐνῶ τὸ Τ. Σ. Η. θὰ συμπτυσσόταν πρὸς δυσμάς. Παρόμοια ἐγκαιρὴ τακτικὴ ὑποχώρηση, ὑποστήριζε ἡ διοίκηση τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ., παρῆχε πολλὰς ἐλπίδες ὅτι ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς θὰ ἀντέτασσε σοβαρὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα ἐναντίον τῶν εἰσβολέων καὶ ἦταν δυνατό νὰ κρατήσῃ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα ὡς τὸ τέλος τοῦ 1941. Τὸ σχέδιο αὐτὸ ἀπορρίφθηκε χωρὶς συζήτηση¹⁵. Ἀπὸ τακτικὴ ἄποψη, βέβαια, ἡ προτεινόμενη σύμπτυξη ἦταν σωστή. Στὴν πράξη ὅμως ἦταν ἴσως ἀνέφικτη. Εἶναι συζητήσιμο κατὰ πόσο ἦταν σὲ θέσῃ ἡ ἐξασθενημένη Ἑλλάδα νὰ παρατείνει, σὲ τέτοια κλίμακα καὶ στὸ ἔδαφός της, τὶς ἐχθροπραξίες ἐναντίον τοῦ Ἀξονα, καὶ ἀκόμη ἂν ἦταν ἐνδεδειγμένο νὰ συνεχίσει τὸν ἄνισο ἀγώνα, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ οἱ βαλκανικοὶ τῆς σύμμαχοι τὴν ἐγκατέλειπαν καὶ ἡ Βρετανία δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ παράσχει τὴν ἀπαιτούμενη στρατιωτικὴ βοήθεια. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἐλληνικῆς Κυβέρνησης ἦταν νὰ ἀντιτάξῃ ἄμυνα ἐναντίον τῆς Γερμανίας ὅπωςδὴποτε, ἡ πρόταση τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ. περὶ ἀποτελεσματικῆς ἀντίστασης θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ἐξεταστεῖ, τουλάχιστον ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη. Ἡ λύση ποὺ τέλικά υἱοθετήθηκε, ἀποδείχτηκε, τόσο ἀπὸ στρατιωτικὴ ὥς καὶ ἀπὸ πολι-

15. Κ α θ ε ν ι ῶ τ η ς, Στρατηγικαὶ φάσεις, σ. 122 κ. ἑ.

τική άποψη, λύση αυτοκτονίας. Ἀσφαλῶς, ὁ ἔνδοξος στρατὸς τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Ἰταλῶν ἦταν ἄξιος ἐνὸς καλύτερου τέλους ἀπὸ αὐτὸ ποὺ τοῦ ἐπιφύλαξε ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἡγεσία τῆς χώρας. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο, ὅμως, ἂν ὁ Παπάγος ἦταν σὲ θέση νὰ ἀναπτύξει πρωτοβουλία αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ νὰ ἐπιβάλλει τίς ἀπόψεις του στοὺς ἐπιτελεῖς καὶ στοὺς στρατηγούς του. Ὁ ἀρχιστράτηγος ἀντιμετώπιζε δύο διαμετρικὰ ἀντίθετα ρεύματα, τὸ ἓνα τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἡγεσίας του μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν βασιλιὰ ποὺ ἦταν ὑπὲρ τῆς συνέχισης τοῦ ἀγώνα στὸ πλευρὸ τῶν Βρετανῶν ὡς τὴν τελικὴ νίκη, καὶ αὐτὸ ποὺ ἀντιπροσώπευαν ὀρισμένα στελέχη τῆς Κυβέρνησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, ἡττοπαθῆ ἢ γερμανόφιλα. Γνωρίζουμε τώρα ὅτι ὁ Παπάγος ἐνέδωσε στὶς πιέσεις τῶν Βρετανῶν, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑλληνοβρετανικῶν συνομιλιῶν τοῦ Μαρτίου, νὰ παρατάξει ἔστω καὶ τίς συμβολικὲς δυνάμεις ποὺ παρέταξε στὸ πλευρὸ τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, μόνον ἔπειτα ἀπὸ παρέμβαση τοῦ βασιλιᾶ, παρέμβαση μάλιστα ποὺ ὑποβίβασε τὸν ἀρχιστράτηγο σὲ ἀπλὸ ἐκτελεστικὸ ὄργανο.¹⁶ Συγχρόνως, φαίνεται ὅτι ὁ Παπάγος δεχόταν πιέσεις ἀπὸ στελέχη τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖου νὰ ἀποφύγει μὲ κάθε θυσία τὸν πόλεμο μὲ τὴν Γερμανία. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ, μὲ βάση τὰ γερμανικὰ ἀρχεῖα, ὅτι στὶς 12 Μαρτίου ἐγίναν σαφεῖς προτάσεις στὴν γερμανικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ στελέχη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ γερμανικῆς ἐπίθεσης μὲ τὰ γνωστὰ ἀνταλλάγματα ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ Γερμανοί.¹⁷ Ἡ συμπεριφορὰ καὶ οἱ ἐνέργειες ὀρισμένων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ Ἀπριλίου, ἂν καὶ δὲ στοιχειοθετοῦν σαφὴ κατηγορία προδοσίας, ἐνισχύουν τίς ὑπόνοιες ὅτι ἡ ἀπόφαση γιὰ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Γερμανῶν δὲν ἦταν καθολικὰ ἀποδεκτὴ στοὺς κύκλους τῆς κυβέρνησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας. Ἐν ὅψει λοιπὸν τῶν ἀντίθετων αὐτῶν ρευμάτων καὶ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς τεράστιας εὐθύνης τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ κατανοηθεῖ ἡ στάση τοῦ Παπάγου καί, εἰδικότερα, ἡ ἔλλειψη ἀποφασιστικότητας ποὺ ἔδειξε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης.

Στὸ μέτωπο, κοινὴ πεποίθηση τῆς ὁλότητας σχεδὸν τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας ἦταν ὅτι ἡ συνέχιση τοῦ πολέμου ἀπέβαινε μάταιη. Παράδοση ὅμως στὸν ἡττημένο ἐχθρὸ ἀποκλειόταν, καὶ ἔτσι ἡ μόνη λύση ποὺ ἀπέμενε, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, ἦταν παράδοση στοὺς Γερμανοὺς μὲ ἔντιμους ὁρους. Ἡ λύση αὐτὴ προτάθηκε στὸ διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Η. ἀντιστράτηγο Πιτσιῖκα, πρὶν ἀπὸ τὴν γερμανικὴ ἐπίθεση, ἀπὸ τὸ διοικητὴ τοῦ Α' Σώματος ἀντιστράτηγο Δεμεσίτχα. Τὴν ἴδια γνώμη εἶχε καὶ ὁ διοικητὴς τοῦ Β'

16. Πρακτικὰ τῶν ἑλληνοβρετανικῶν συνομιλιῶν, 4 Μαρτίου 1941, F.O. 371/33145.

17. C r e v e l d, ἐνθ. ἀν. σ. 133,

Σώματος ἀντιστράτηγος Μπάκος, ποὺ πίστευε ὅτι ἦταν πιά ἀργὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ σύμπτυξη ἀπὸ τὸ μέτωπο, γιατί θὰ εἶχε ὥς συνέπεια τὴ διάλυση τοῦ στρατοῦ. Στις 11 Ἀπριλίου ὁ Πιτσίκας πληροφοροῦσε τηλεγραφικῶς τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο γιὰ τὴ γνώμη τῶν δύο σωματαρχῶν του σχετικὰ μὲ τὴ σύμπτυξη καὶ τὴν ἀνάγκη ἀναζήτησης «λύσεως», ἡ ὁποία θὰ ἐξασφάλιζε «[τὴν] σωτηρίαν καὶ [τὸ] γόητρον [τοῦ] νικητοῦ Στρατοῦ μας». ¹⁸ Τὴν ἴδια λύση ὑποστήριζε καὶ ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ἀντιστράτηγος Τσολάκογλου, ὁ ὁποῖος, σὲ ἐρώτηση τοῦ ἀρχιστράτηγου στις 11 Ἀπριλίου σχετικὰ μὲ τὴν δυνατότητα σύμπτυξης, ἀπαντοῦσε ὅτι ἡ εὐκαιρία παρόμοιου ὑποχωρητικοῦ ἐλιγμοῦ εἶχε παρέλθει. ¹⁹ Ἡ διαταγὴ γιὰ σύμπτυξη ἐκδόθηκε στις 12 Ἀπριλίου (9.30 π.μ.) καὶ σήμανε τὴν ἀρχὴ τῆς κρίσης τόσο στὸ στρατὸ ὅσο καὶ στὴν Κυβέρνηση.

Ἡ ἀδικαιολόγητη καθυστέρηση ἐκδόσης τῆς διαταγῆς σύμπτυξης εἶχε σοβαρὲς ἐπιπτώσεις στὸ μέτωπο· καλλιεργήθηκαν, τόσο μεταξὺ τῶν ὀπλιτῶν ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν, πνεῦμα ἀπειθείας πρὸς τοὺς ἀνωτέρους καὶ δυσαρέσκεια κατὰ τῆς Κυβέρνησης, τῆς ὁποίας ἡ ἀδράνεια φαινόταν ἀσυγχώρητη. Ἡ σύμπτυξη τοῦ στρατοῦ, ποὺ ἄρχισε τὴν ἡμέρα ἐκδόσης τῆς διαταγῆς, σύντομα ἐξελίχθηκε σὲ ἄτακτη ὑποχώρηση. Διαρροὴ ἀνδρῶν καὶ ὁμάδων ἀναφέρονταν ἀπὸ πολλοὺς διοικητὲς, καὶ στις 15 Ἀπριλίου πῆρε τὴ μορφὴ μαζικῶν λιποταξιῶν. Αἰτία τῆς κατάστασης αὐτῆς ἦταν κυρίως ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ συνέχιση τοῦ πολέμου ἦταν πιά μάταιη καὶ ὅτι ὁ στρατὸς εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ στὴν τύχη του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῆς χώρας. Ἡ ἐξάντληση τῶν μαχητῶν, καθὼς καὶ ἡ συχνὴ διακοπὴ τῶν τηλεφωνικῶν ἐπικοινωνιῶν μεταξὺ τῶν μονάδων συνέβαλαν ἀσφαλῶς στὴ σύγχυση. Ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Δ.Μ. ἀγνοοῦσε τὴν ἐκβαση τῆς μάχης στὸ ἀριστερὸ τῆς γραμμῆς Ἀλιάκμονα καὶ πληροφορήθηκε τὴ διάσπαση τῆς γραμμῆς στις 13 Ἀπριλίου ἀπὸ τὸ διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ., τὸ ὁποῖο πάλι εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὰ ὑποχωροῦντα βρετανικὰ στρατεύματα καὶ ὑποχωροῦσε ἄτακτα μὲ κατεύθυνση τὴν Ἡπειρο. Τὴν ἐπομένη (14 Ἀπριλίου) οἱ δύο μεραρχίες τοῦ Τ.Σ.Κ.Μ. τέθηκαν, μὲ διαταγὴ τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖου, ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ., ὅταν πιά οἱ μεραρχίες αὐτὲς εἶχαν ἤδη παῦσει νὰ ὑπάρχουν ὥς συγκροτημένες μονάδες. Τὸ ἀπόγευμα τῆς 15ης ὁ διοικητὴς τῆς XII μεραρχίας ἀνέφερε στὸν διοικητὴ τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ., «ὅτι ὅλαι αἱ Μονάδες τῆς Μεραρχίας εἶχον διαλυθῇ κατὰ τὴν ἄφιξίν των εἰς χῶρον νοτίως τοῦ Ἀλιάκμονος, τῶν ἀξιωματικῶν ἀδυνατοῦντων νὰ συγκρατήσωσι τοὺς φεύγοντας ἄνδρας, ὅτι ἡ Μεραρχία

18. Τ.Σ.Η. πρὸς Γενικὸ Στρατηγεῖο, Α. Π. 9113/111, ἐξαιρετικῶς ἐπείγουσα, 11 Ἀπρ. 1941, Δ.Ι.Σ., Φ. 634. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 98.

19. Τ σ ο λ ά κ ο γ λ ο υ, ἐνθ. ἀν., σ. 70 κ. ἐ., Π α π ά γ ο ς, ἐνθ. ἀν., σ. 301 - 302, Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 98 - 99.

του δὲν ἀπετελεῖτο πλέον παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ τὸ ἐπιτελεῖον του καὶ τοὺς διοικητὰς τῶν Συνταγμάτων του». Ἡ ἄλλη μεραρχία τοῦ Τ. Σ. Κ. Μ. ἢ ΧΠ εἶχε τὴν ἴδια τύχη.²⁰

Δραματικὴ ἦταν ἡ κατάσταση καὶ στὸν τομέα τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ., οἱ μονάδες τοῦ ὁποίου διέτρεχαν ἄμεσο κίνδυνο κύκλωσης. Ὁ διοικητὴς του, ποὺ εἶχε ἐγκαταστήσει τὸ σταθμὸ διοίκησης, σύμφωνα μὲ τὴ διαταγὴ σύμπτυξης, στὴν Καλαμπάκα, εἶχε χάσει κάθε ἐπαφὴ μὲ πολλὰς μονάδες του. Τὴν κατάσταση αὐτὴ ἀνέφερε στὶς 15 Ἀπριλίου στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, τὸ ὁποῖο ἐνέκρινε τὴν πρότασή του νὰ συμπτυχθοῦν αἱ μονάδες τοῦ Τ. Σ. Δ. Μ. μὲ κατεύθυνση τὴν Ἡπειρο, ποὺ ἦταν καὶ ἡ μόνη ἀνοιχτὴ κατεύθυνση καὶ ὄχι πρὸς νότον ὅπως προέβλεπε ἡ διαταγὴ σύμπτυξης.²¹ Στὸν τομέα τοῦ Τ. Σ. Η. ἡ κατάσταση δὲν ἦταν καλὺτερη· ἀντίθετα, οἱ προοπτικὲς σύμπτυξης ἦταν χειρότερες, ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ ὁδικοῦ δικτύου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου. Τὸ ἠθικὸ τῶν ἀνδρῶν ἦταν χαμηλό, ἰδίως ἐκείνων τῶν μονάδων ποὺ πολεμοῦσαν διαρκῶς ἐπὶ πέντε μῆνες καὶ εἶχαν ὑποστῇ τὸ βαρὺ χειμῶνα τῶν ἀλβανικῶν βουνῶν. Γιὰ τοὺς ἄνδρες τῆς VIII μεραρχίας, τῆς φημισμένης μεραρχίας Ἡπείρου, σύμπτυξη σήμαινε ἐγκατάλειψη τῶν ἐστιῶν τους στὸν ἐχθρό.²² Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ Τ.Σ.Η. φαίνεται ὅτι ἄρχισε στὸ Β' Σῶμα καὶ συγκεκριμένα στὴ V μεραρχία (Κρήτης). Σὲ ἀναφορὰ του πρὸς τὸν Πιτσίκια, ὁ διοικητὴς τοῦ Β' Σώματος ἀνέφερε στὶς 15 Ἀπριλίου σχετικὰ μὲ τὴν V μεραρχία: «Ἀπὸ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ σκότους ἤρξατο διαρροὴ ὀλοκλήρου τῆς Μεραρχίας οὐδενὸς τμήματος μὴ δυναμένου [sic] νὰ θεωρηθῇ ὡς συγκροτημένον. Τοῦτο μοὶ ἀνέφερε προσωπικῶς ὁ Διοικητὴς τῆς Μεραρχίας διὰ τῆς φράσεως. «Δὲν ὑπάρχει V Μεραρχία». Στὴ συνέχεια ἔλεγε ὅτι ὁ διοικητὴς πεζικοῦ τῆς μεραρχίας συνταγματάρχης Παπαδόγκονας ἀνέφερε ὅτι κανεὶς ἐξωματικὸς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξη στοὺς στρατιῶτες, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔστρεφαν τὰ ὅπλα κατὰ τῶν ἀξιωματικῶν. Διαρροὴ ἐπίσης παρατηρήθηκε καὶ στὴ XV μεραρχία, γιὰ νὰ γενικευτεῖ σύντομα σὲ ὀλόκληρο τὸ Β' Σῶμα.²³ Τὸ Α' Σῶμα, ἂν καὶ δὲν εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀκόμη, διέτρεχε τὸν ἴδιο κίνδυνο. Τὸ σῶμα αὐτὸ ἀντιμετώπιζε σφοδρὴ ἰταλικὴ ἐπίθεση, ἐνῶ περίμενε νὰ ὀλοκληρώσει τὴ σύμπτυξή του τὸ Β' Σῶμα γιὰ νὰ συμπτυχθεῖ κατόπιν καὶ τὸ ἴδιο²⁴.

Ἡ ἐπίσημη ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον

20. Ἐκθεση Καρασσου, Δ.Ι.Σ., Φ. 627, σ. 73.

21. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 122 - 123.

22. Αὐθόθι, σ. 123 κ. ἑ.

23. Β' Σῶμα πρὸς Τ.Σ.Η., Α.Π. 8598, 15 Ἀπρ. 1941, 4.45 π.μ., Δ.Ι.Σ., Φ. 634.

24. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 138, 139.

Πόλεμο ἀποδίδει τὴν ἀποσύνθεση τοῦ Τ. Σ. Η. στοὺς ἐξῆς λόγους : α) τὴν ἐπίθεση ἀπὸ μιὰ ἀκόμη μεγάλη δύναμη· β) τὴν ταχεία κατάρρευση τῆς γιουγκοσλαβικῆς ἄμυνας· γ) τὴν ἡρωϊκὴ ἀλλὰ βραχεία ἀντίσταση τοῦ Τ.Σ.Α.Μ. καὶ δ) τὴν κατάρρευση τοῦ ἐλληνοβρετανικοῦ μετώπου στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία. Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς καλλιέργησαν στοὺς ἀξιωματικούς καὶ ὁπλίτες τοῦ Τ.Σ.Η. τὴν πεποίθηση ὅτι περαιτέρω ἀντίσταση ἦταν μάταιη. Παράλληλα ὅμως, ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἀποφύγουν πάση θυσίᾳ τὴν ταπεινωτικὴ παράδοση στοὺς Ἰταλοὺς.²⁵ Στοὺς λόγους αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἐξάντληση ὀρισμένων μονάδων. Ἡ V μεραρχία πολεμοῦσε χωρὶς ἀνάπαυλα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου ὑπὸ σφοδρὸ βομβαρδισμό καὶ ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες.²⁶ Σχετικὰ μὲ τοὺς ἄνδρες τῆς V μεραρχίας, πρόσθετος λόγος ἦταν πιθανὸν ἡ δυσαρέσκειά τους κατὰ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἡγεσίας τῆς χώρας, ἡ ὁποία ἐλάχιστα φαινόταν νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Κρήτης. Ἐνδεικτικὸ τῆς δυσαρέσκειας τῶν Κρητῶν εἶναι ἴσως καὶ τὸ ἐπεισόδιο τῆς δολοφονίας τοῦ διοικητῆ τῆς V μεραρχίας ὑποστράτηγου Παπαστεργίου, μόλις ἐπέστρεψε στὴν Κρήτη. Ὁ δολοφόνος παρέμενε ἀσύλληπτος, ἐνῶ οἱ Κρητὲς ἀρνοῦνταν νὰ τὸν παραδώσουν στὶς ἀρχές.²⁷ Ἐπίσης, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἢ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη εἶχαν ἤδη περιέλθει στὴν κατοχὴ τῶν Γερμανῶν ἀσφαλῶς ἐπηρέασε τοὺς ἄνδρες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς. Τέλος, ἡ ἥττοπαθὴς στάση στελεχῶν τῆς Κυβέρνησης καθὼς καὶ ἀνώτερων ἀξιωματικῶν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ἔχει ἀντίκτυπο στὸ ἠθικὸ τοῦ στρατοῦ.

Συμπτώματα ἡττοπάθειας ἢ καὶ πανικοῦ μεταξὺ μελῶν τῆς Κυβέρνησης καὶ στελεχῶν τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου ἦταν ἐκδηλὰ εὐθὺς μετὰ τὴ γερμανικὴ εἰσβολὴ καὶ ἰδίως μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ μετώπου στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς, ὁ βασιλιάς Γεώργιος ἀντιμετώπιζε μιὰ πανικόβλητη Κυβέρνηση καὶ ἡττοπαθεῖς ἀξιωματικούς, καὶ προσπαθοῦσε μὲ διάφορα μέτρα νὰ συγκρατήσει τὴν κατάσταση.²⁸ Ἀλλὰ οἱ προσπάθειές του δὲν τελεσφόρησαν : στὶς 15 καὶ 16 Ἀπριλίου ὁ ὑφυπουργὸς Στρατιωτικῶν Παπαδήμας ἐξέδωσε σειρὰ διαταγῶν μὲ τὶς ὁποῖες δινόταν ἄδεια σὲ ἐφεδρὺς ἀξιωματικούς καὶ ὁπλίτες διάφορων κλάσεων, κυρίως νεοσυλλέκτων ἢ προερχόμενων ἀπὸ καταληφθεῖσες ἤδη περιοχὲς, ποὺ κρί-

25. Αὐτόθι, σ. 142.

26. Αὐτόθι, σ. 127.

27. Palairer πρὸς Foreign Office, Τηλ. ἀρ. 15, Χανιά, 30 Ἀπρ. 1941, F. O. 371/29830.

28. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 708, κατεπεῖγον, αὐστηρῶς ἀπόρρητο, 14 Ἀπρ. 1941, R 3895/11/19, F.O. 371/29840. Βλ. ἐπίσης τηλ. Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ, ἀρ. 229, 14 Ἀπρ. 1941, Foreign Relations of the United States, 1941, τόμ. Β', σ. 717 - 718.

θηκαν ότι δεν ήταν πλέον απαραίτητοι. Πιθανόν, τα ελατήρια έκδοσης των διαταγών αυτών να μην ήταν προδοτικά και ίσως αποσκοπούσαν πράγματι στην αποσυμφόρηση των μετόπισθεν.²⁹ Ο αντίκτυπος όμως των διαταγών στο ήθικό του στρατού ήταν σοβαρότατος, γιατί έρμηνεύτηκαν ως άπαρχή αποστράτευσης. Παράλληλα οι πιέσεις στον αρχιστράτηγο για την εξεύρεση λύσης στο μέτωπο έγιναν, μετά τις 16 'Απριλίου, συχνές και ισχυρές. Με άφορμή τις πιέσεις αυτές, ο Παπάγος κατέστησε σαφές στους αξιωματικούς του Γενικού 'Επιτελείου ότι συνθηκολόγηση, ενόσω αγωνίζονταν σε έλληνικό έδαφος τα βρετανικά στρατεύματα, αποκλειόταν.³⁰

Διατυπωμένη διαφορετικά ή απάντηση αυτή μπορούσε να ερμηνευτεί ως έγκριση της προτεινόμενης συνθηκολόγησης άμέσως μετά την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων από την ήπειρωτική 'Ελλάδα. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε αφοῦ εξετάσουμε σύντομα μιάν *ένεργεια* του Παπάγου που έχει άμεση σχέση με τις πιέσεις των αξιωματικών για την εξεύρεση λύσης. Στις 16 'Απριλίου, ο Παπάγος, χωρίς την προηγούμενη συνεννόηση και την συγκατάθεση της Κυβέρνησης, πρότεινε στο Βρετανό διοικητή του έκστρατευτικού σώματος να αποσύρει τις δυνάμεις του από την 'Ελλάδα, για να μην παραταθεί ή καταστροφή της χώρας.³¹ Ο άνορθόδοξος τρόπος ύποβολής της πρότασης, δηλ. από τον αρχιστράτηγο και όχι από την Κυβέρνηση, ξένισε, όπως ήταν φυσικό, τον Churchill, και ιδιαίτερα ο λόγος που προβλήθηκε για την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων.³² Η έσπευσμένη *ένεργεια* του Παπάγου δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Φαίνεται ότι πριν να συναντήσει το στρατηγό Wilson το απόγευμα της 16ης 'Απριλίου, ο Παπάγος είχε την πρώτη συνάντηση με τον συνταγματάρχη Γρηγορόπουλο, που είχε σταλεί από τους διοικητές του μετώπου και κόμιζε έκκλησή τους για την άμεση εξεύρεση λύσης.³³ Έπρεπε λοιπόν να αποχωρήσουν τα βρετανικά στρατεύματα το ταχύτερο δυνατό για να ανοίξει ο δρόμος της συνθηκολόγησης.

Σχετικά με το χρόνο συνθηκολόγησης, η μαρτυρία του άπεσταλμένου των διοικητών του μετώπου είναι αρκετά διαφωτιστική. Πριν να γίνει δε-

29. Γ.Ε.Σ., Τò τέλος μιās εποποιΐας, σ. 212 - 213. Βλ. επίσης Laird Archer, Balkan Journal, Νέα 'Υόρκη 1944, σ. 182.

30. Γ.Ε.Σ., Τò τέλος μιās εποποιΐας, σ. 172.

31. 'Αρχιστράτηγος Μέσης 'Ανατολής πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν (Βρετανίας), κατεπίγον, ἀρ. 0/57341, 16 'Απρ. 1941, R 4041/11/19, F.O. 371/29818.

32. Τηλ. Foreign Office, ἀρ. 836 καὶ 854, 17 καὶ 18 'Απρ. 1941, καὶ Τηλ. Palairret, ἀρ. 738, 19 'Απρ., R 4041/4064/11/19. F.O. 371/29818.

33. Γ.Ε.Σ., Τò τέλος μιās εποποιΐας, σ. 173 κ. έ. Σύμφωνα με την επίσημη ιστορία, που βασίζεται για τὸ θέμα αὐτὸ στὴν έκθεση τοῦ Γρηγορόπουλου, ἡ συνάντηση ἐγίνε περίπου στὶς 7.00 μ. μ.

κτὸς ἀπὸ τὸν Παπάγο, ὁ Γρηγορόπουλος συνάντησε στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὸ διευθυντὴ τοῦ Γ’ Γραφείου συνταγματάρχη Κιτριλάκη, ποὺ τὸν διαβεβαίωσε ὅτι τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο κατανοοῦσε πλήρως τὴν κατάσταση στὸ μέτωπο καὶ τὴν ἐπιθυμία τῶν διοικητῶν νὰ ἐξευρεθεῖ «πολιτικὴ λύσις», ἀλλὰ παρόμοια ἀπόφαση ἦταν δύσκολη ἐξαιτίας τῶν δεσμεύσεων τῆς χώρας ἔναντι τῆς Βρετανίας. Τέλος συνάντησε τὸν ἀρχιστράτηγο ποὺ τοῦ ἔδωσε τὶς ἴδιες σχεδὸν ἐξηγήσεις, ὅτι δηλ. ἀναγνώριζε τὴν ἀνάγκη συνθηκό- γησης, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκτεθεῖ ἡ ‘Ελλάδα ἔναντι τῶν Βρετανῶν. Καὶ συνέ- χισε : «Διέξοδος θὰ ἐδίδετο μετὰ δύο - τρεῖς ἡμέρας ἴσως καὶ ἐντὸς τῆς ἐπο- μένης, διὰ τῆς ἀναχωρήσεως τῆς Κυβέρνησεως καὶ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἀρ- χῆς, ὑπὸ ἐτέρας, ἡ ὁποία θὰ παρεῖχεν εἰς τὸν Ἀρχιστράτηγον ἐξουσιοδό- τησιν νὰ προέλθῃ εἰς σχετικὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Γερμανῶν.³⁴» Σὲ δευτέρῃ συνάντησή τους ὁ ἀρχιστράτηγος τοῦ ἀνακοίνωσε στενοχωρη- μένος ὅτι ἡ Κυβέρνηση σὲ καμιά περίπτωση δὲν θὰ δεχόταν τὴ λύση τῆς συνθηκολόγησης καὶ ὅτι ἦταν ἀποφασισμένη νὰ πολεμήσῃ στὸ πλευρὸ τῶν Βρετανῶν ὡς τὴν τελικὴ νίκη. Ἀκολούθησε καὶ τρίτη συνάντηση ἀργὰ τὴν ἴδια μέρα, στὴν ὁποία περευρίσκονταν καὶ τρία μέλη τῆς Κυβέρ- νησης, ὁ Διάκος, ὁ Μανιαδάκης καὶ ὁ Παπαδήμας. Ὁ Μανιαδάκης ἐξή- γησε τοὺς γνωστοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ Κυβέρνηση ἀδυνατοῦσε νὰ λάβῃ τὴν ἀπόφαση τῆς συνθηκολόγησης, ἐνῶ ὁ Παπαδήμας δήλωσε ὅτι ὁ στρατὸς ἔπρεπε νὰ κρατήσῃ 4 -5 μέρες ἀκόμη. Στὸ μεταξύ, θὰ εἶχε ἀναχωρήσῃ ἡ Κυβέρνηση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὁπότε θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συν- θηκολογήσῃ ὁ στρατὸς. Ὁ Γρηγορόπουλος θεώρησε τὶς ὁδηγίες τοῦ Παπα- δήμα «ὀλιγώτερον ἀκάμπτους» ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐξηγήσεις τοῦ Παπάγου, ἂν καὶ σύμφωνες βέβαια μὲ τὸ πνεῦμα τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Τὸ βέ- βαιο πάντως ἦταν ὅτι τόσο ἡ Κυβέρνηση ὅσο καὶ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο δὲν ἀπέκλειαν τὴ συνθηκολόγηση, τὴν πρωτοβουλία καὶ εὐθύνη τῆς ὁποίας προτιμοῦσαν νὰ ἀναλάβουν οἱ στρατιωτικοί, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ 4 - 5 μέρες. Στὸ διάστημα αὐτὸ θὰ εἶχε προωθηθεῖ ἀρκετὰ ἡ σύμπτυξη τῶν βρετανικῶν δυνάμεων, καὶ ἡ Κυβέρνηση θὰ εἶχε ἀναχωρήσει. Ὁ Γρηγορόπουλος ἀνα- χώρησε γιὰ τὸ μέτωπο χωρὶς ἄλλες ὁδηγίες σχετικὰ μὲ τὴ συνθηκολόγηση, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι «τὰ πάντα ἀφήνετο νὰ ἐξελιχθοῦν εἰς τὴν τύχην των». ³⁵

Τὴν ἐντύπωση τοῦ ἀπεσταλμένου τῶν διοικητῶν ἐπιβεβαίωσαν οἱ ἐξε- λίξεις στὸ μέτωπο καὶ στὴν Ἀθήνα τὴν ἐπομένη (17 Ἀπριλίου). Τὴν ἀνάγ-

34. Θ. Γ ρ η γ ο ρ ό π ο υ λ ο ς , Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Ἀναμνήσεις καὶ στοχασμοί, 1914-1952 καὶ 1959-1962, Ἀθήνα 1966, σ. 186. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 173 κ.έ.

35. Γ ρ η γ ο ρ ό π ο υ λ ο ς , ἐνθ. ἀν., σ. 187 κ.έ.

κη να βρεθεί άμέσως πολιτική λύση και να τερματιστεί ή άποσύνθεση του στρατού έξέθεσε σε έντονο ύφος στον άρχιστράτηγο τηλεφωνικώς ο Τσολάκογλου, για να πάρει την απάντηση ότι ήταν επιτακτική ανάγκη να κρατήσει ο στρατός δύο μέρες ακόμη. Την απάντηση δέν συνόδευαν και πάλι σαφείς οδηγίες σχετικά με τη διαδικασία της «λύσεως». Ο διοικητής του Τ.Σ.Δ.Μ. αναφέρει ότι, άμέσως μετά την τηλεφωνική του επικοινωνία με τον Παπάγο, πληροφορήθηκε ότι μερικοί άνώτατοι διοικητές επιδίωκαν τη σύναψη άνακωχής, έν ανάγκη χωρίς την έγκριση του άρχιστράτηγου. Την ίδια μέρα το Τ.Σ.Δ.Μ. ονομάστηκε και πάλι Γ' Σώμα και τέθηκε υπό τις διαταγές του Τ.Σ.Η.³⁶ Όπως θα δοϋμε, ή ύπαγωγή του Τ.Σ.Δ.Μ. υπό το Τ.Σ.Η. δέν ήταν ίσως άσχετη με τις κινήσεις και πρωτοβουλίες του Τσολάκογλου και άλλων διοικητών μεγάλων μονάδων για τη σύναψη άνακωχής.

Στην Άθήνα οί πιέσεις για την έξεύρεση λύσης, πού άποσκοπούσαν στην έσπευσμένη άναχώρηση της Κυβέρνησης, κορυφώθηκαν τη 16η, όταν άποφασίστηκε ή άναχώρηση για την έπομένη. Στην κρίσιμη αυτή καμπή της έλληνικής ιστορίας ο Βρετανός πρεσβευτής πρότεινε στον Γεώργιο να προβεί άμέσως στο σχηματισμό «μιάς πραγματικά έθνικής Κυβέρνησης, πού θα άντιπροσώπευε όλόκληρη την Έλλάδα», άφου σύντομα θα περιερχόταν ή χώρα στην κατοχή του Άξονα. Ο Γεώργιος άσφαλώς δέ συνέλαβε τον άντίκτυπο πού θα είχε στον άγωνιζόμενο λαό παρόμοια ένέργεια ούτε και τις επιπτώσεις στις μελλοντικές πολιτικές έξελίξεις της χώρας. Γι' αυτό άλλωστε άπέρριψε χωρίς πολλή σκέψη την τόσο σημαντική αυτή πρόταση.³⁷ Ο σχηματισμός κυβέρνησης έθνικής συνεργασίας θα σήμαινε την πανηγυρική κατάργηση του δικτατορικού καθεστώτος επί έλληνικού έδάφους, πριν ακόμη συναφθεί ή άνακωχή άπό τους διοικητές του μετώπου, και επάνοδο στη συνταγματική νομιμότητα, ή όποία θα άποτελούσε άναγνώριση της έθνικής ένότητας πού είχε σφυραλατήσει ο άπαράμιλλος άγώνας του λαού. Ο Γεώργιος όμως δέν ήταν διατεθειμένος να προβεί σε αυτή τη χειρονομία, ή όποία πιθανό, να προλάβαινε πολλά δεινά. Η άρνησή του, είτε άπό μικροψυχία είτε άπό λανθασμένη εκτίμηση της κατάστασης, να καταργήσει το δικτατορικό καθεστώς την ύστατη ώρα, πρέπει να καταχωρηθεί στο παθητικό του Γεωργίου, ως ένα άπό τα σοβαρότερα σφάλματά του, έξίσου σοβαρό με εκείνο πού διέπραξε στις 4 Αυγούστου 1936, όταν έδωσε την συγκατάθεσή του για την έπιβολή του καθεστώτος αυτού.

36. Τ σ ο λ ά κ ο γ λ ο υ, ένθ. άν., σ. 87-88. Βλ. επίσης Γ.Ε.Σ., Τό τέλος μιάς έποποιίας, σ. 180.

37. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. άρ. 735, 16 Άπρ. 1941, R 4033/11/19, F.O. 371/29818.

Στις 17 Ἀπριλίου ξέσπασε ἡ στάση στὸ ναυτικὸ καὶ ἡ κρίση ἐπιδεινώθηκε. Τὴν ἐπομένη, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, ἀποφασίστηκε ἡ ἀναβολὴ τῆς ἀναχώρησης τῆς Κυβέρνησης, ἔπειτα ἀπὸ διαβεβαίωση τοῦ Βρετανοῦ διοικητῆ ὅτι ἡ πρωτεύουσα δὲν διέτρεχε κίνδυνο τουλάχιστο γιὰ μιὰ ἑβδομάδα ἀκόμη.³⁸ Τὸ πρωὶ τῆς ἰδίας μέρας ὁ πρωθυπουργὸς δεχόταν τηλεφωνικὴ ἔκκληση τοῦ Πιτσίκα νὰ βρεθεῖ ἀμέσως λύση, καὶ ἔδινε τὴν ὑπόσχεση νὰ τηλεγραφῇ ὡς τὸ μεσημέρι στὸ μέτωπο τὴν ἄδεια νὰ συναφθεῖ ἀνακωκωχῇ.³⁹ Σὲ τηλεγράφημα τῆς ἰδίας μέρας πρὸς τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο καὶ τὸν πρόεδρο τῆς Κυβέρνησης, ὁ διοικητὴς τοῦ Τ.Σ.Η. ἀνέφερε: «Κατάστασις ἔφθασεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον. Τμήματα XVII [Μεραρχίας] ἐγκαταλείπουσι θέσεις. Α' Σῶμα ἀναφέρει διαρροὴν εἰς VII Μεραρχίαν. XI Μεραρχία διαρρέει. Πρὸς Θεοῦ σώσατε Στρατὸν ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς».⁴⁰ Ἐνῶ ὅμως ὁ Πιτσίκας ἰκέτευε τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο καὶ τὴν Κυβέρνηση νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τὴν τύχη τοῦ στρατοῦ, οἱ τρεῖς σωματάρχες, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων Σπυρίδωνος, ἀναλάμβαναν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀνακωχῆς. Τὴ νύχτα τῆς 18ης, ἀποφάσισαν νὰ στείλουν στὴν Κυβέρνηση τελεσίγραφο 12 ὥρῶν νὰ ἀποφασίσει· διαφορετικὰ, οἱ σωματάρχες θὰ σχηματίζαν κυβέρνηση στὰ Ἰωάννινα, μὲ πρωθυπουργὸ τὸν μητροπολίτη καὶ μέλη τοὺς ἰδίους, καὶ μὲ σκοπὸ τὴν ἐξέγερση λύσης.⁴¹

Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως ἀμέσως παρακάτω, ἐξέγερση λύσης στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ τρεῖς σωματάρχες ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατη, ἐκτὸς ἂν ἡ Κυβέρνηση ἦταν ἀποφασισμένη νὰ διακινδυνεύσει μιὰ ρήξη στὶς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις. Σὲ σύσκεψη τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ βασιλιᾶ, τὸ ἀπόγευμα τῆς ἰδίας μέρας (18 Ἀπριλίου), ἐξετάστηκε καὶ τὸ λεπτὸ αὐτὸ θέμα, μαζὶ μὲ ἄλλα, ὅπως ἡ κατάσταση τοῦ στρατοῦ, κρούσματα πανικοῦ ἢ προδοσίας, καθὼς καὶ οἱ διαταγὲς τοῦ ὑφυπουργοῦ Στρατιωτικῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μοιραίας ἐκείνης σύσκεψης, ἀναφέρεται ὅτι μερικοὶ ὑπουργοὶ ἐπέκριναν δριμύτατα τὴν πολιτικὴ ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει ὡς τότε ἡ Κυβέρνηση. Ὁ ὑφυπουργὸς Στρατιωτικῶν, ἀφοῦ ἀνέγνωσε σειρὰ τηλεγραφημάτων ἀπὸ τὸ μέτωπο, ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν οἱ Βρετανοὶ ἦταν σὲ θέση, ὅπως διαβεβαίωναν, νὰ ἀντιτάξουν ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα στὶς Θερμοπύλες γιὰ μερικὲς μέρες, παρόμοια ἀντίσταση ἦταν, ἐν ὄντι τῆς τραγικῆς κατά-

38. Palaioret πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 745, 18 Ἀπρ. 1941, R 4117/11/19, F. O. 371/29818.

39. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 213.

40. Τ.Σ.Η. πρὸς Γενικὸ Στρατηγεῖο καὶ πρόεδρο Κυβερνήσεως, ἀρ. Α.Π. 9373/1365, Τ.Τ. 197, 18 Ἀπρ. 1941, Δ. Ι. Σ. Φ. 634. Βλ. ἐπίσης Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 213, ὅπου τὸ ἴδιο τηλεγράφημα σὲ ἐλαφρῶς διαφορετικὴ μορφή.

41. Αὐτόθι, σ. 214-215.

στασης στην Ήπειρο, μάταιη. Προέκυψε λοιπόν θέμα άμεσης αναχώρησης των βρετανικών στρατευμάτων, ώστε να διευκολυνθεί ή θέση των διοικητών του στρατού. Όρισμένα μέλη της Κυβέρνησης πρότειναν να αναχωρήσουν άμέσως στην Κρήτη ό βασιλιάς και ή Κυβέρνηση για να έπιστευστεί ή σύναψη άνακωχής, ενώ άλλα πρότειναν να αναλάβει ή ίδια ή Κυβέρνηση την πρωτοβουλία και την ευθύνη της συνθηκολόγησης. Όπως ήταν φυσικό, ό βασιλιάς άπέρριψε την τελευταία πρόταση, γιατί ίσοδυναμούσε με ρήξη των έλληνοβρετανικών σχέσεων και σπίλωση της τιμής της χώρας. Άποτέλεσμα των άντιρρήσεων του βασιλιά και μερικών ύπουργών ήταν να μη ληφθεί καμιά άπόφαση. Αναφέρεται ότι στο τέλος της σύσκεψης ό Κοριζής πρότεινε να σχηματιστεί στρατιωτική κυβέρνηση και ότι ό Γεώργιος δέχτηκε να εξετάσει την πρόταση αυτή. Τη σύσκεψη αυτή άκολούθησε και δεύτερη, στην όποία παρακάθησαν ό βασιλιάς, ό πρωθυπουργός, ό ύφυπουργός Στρατιωτικών και ό ύπουργός Άσφαλείας Μανιαδάκης. Άλλα και ή σύσκεψη αυτή δέν όδήγησε σε άπόφαση. Μετά τό τέλος της σύσκεψης, ό Κοριζής άποσύρθηκε στο σπίτι του όπου αυτοκτόνησε. Τηλεγράφημα του Βρετανού πρεσβευτή της ίδιας μέρας (5.35 μ.μ.) αναφέρει: «Ό πρόεδρος [της] Κυβέρνησης μόλις αυτοκτόνησε, άφού δήλωσε στον βασιλιά ότι άπέτυχε στο έργο που του είχε αναθέσει»⁴².

Ή αυτοκτονία του Κοριζή έδωσε την ευκαιρία στο Βρετανό πρεσβευτή να προτείνει έκ νέου στο βασιλιά να προβεί άμέσως στο σχηματισμό «κυβέρνησης έθνικής συνεργασίας», αλλά χωρίς άποτέλεσμα και πάλι.⁴³ Άργά τό βράδι της ίδιας μέρας ό Γεώργιος άνακοίνωσε στον Palairet την πρόθεσή του να αναθέσει την έντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κοτζιά. Ό βασιλιάς θά άσκούσε τά καθήκοντα του προέδρου της Κυβέρνησης με άντιπρόεδρό του τόν Κοτζιά. Οί λόγοι που πρόβαλε ό Γεώργιος για την έκλογή του Κοτζιά ήταν: α) ότι ή κατάσταση άπαιτούσε ένα «δημαγωγό» για να άνυψώσει τό ήθικό του λαού και του στρατού, και β) ότι ό Κοτζιάς ήταν ό μόνος ύπουργός που δέν είχε προτείνει την άμεση αναχώρηση του βασιλιά και της Κυβέρνησης άπό την Άθήνα. Σε παρατήρηση του Βρετανού πρεσβευτή ότι ό Κοτζιάς ήταν έλάχιστα ένδεδειγμένος να σχηματίσει

42. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. άρ. 747, κατεπίγον, αὐστηρὸς ἀπόρρητο, 18 Ἀπρ. 1941, R 4119/11/19, F.O. 371/29818. Βλ. ἐπίσης Π. Ν. Πιπινέλης, Γεώργιος Β', Ἀθήνα 1951, σ. 106, Κ. Κοτζιάς, Ἑλλάς. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ δόξα της, γ' ἔκδ., Ἀθήνα 1947, σ. 402 κ.έ., Α. Ε. Σακελλαρίου, Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1944, σ. 214, Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 177, Α. S. G. Lee, The Royal House of Greece, Λονδίνο 1948, σ. 85.

43. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. έρ. 748, κατεπίγον, αὐστηρὸς ἀπόρρητο, 18 Ἀπρ. 1941, 8.00 μ.μ., R4120/11/19, F.O.371/29818.

κυβέρνηση λόγω τῆς γνωστῆς γερμανοφιλίας του, ὁ βασιλιάς δήλωσε ὅτι ἔχει ἐμπιστοσύνη στὸν Κοτζίᾱ. Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ δὲν ἱκανοποίησε τὸν Palairet, ὁ ὁποῖος συνάντησε κατόπιν τὸν ἴδιο τὸν ὑποψήφιο. Μετὰ τὴν συνάντησή του αὐτὴ ὁ Κοτζίᾱς ἦταν διατεθειμένος νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὴ βρετανικὴ Κυβέρνηση. Ἄλλοι ὑποψήφιοι ἢ ἀρνήθηκαν νὰ ἀναλάβουν τὴν εὐθύνη τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας ἢ ἀπορρίφθηκαν ἀπὸ τὸ βασιλιά, ὅπως ὁ Πάγκαλος, τὸν ὁποῖο πρότεινε ὁ Βρετανὸς πρεσβευτής.⁴⁴

Τελικά, ἡ ἀνάθεση τῆς ἐντολῆς στὸν Κοτζίᾱ ἔμεινε χωρὶς συνέχεια, προφανῶς γιατί ἐλάχιστοι ἦταν διατεθειμένοι νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὸν ὑπουργὸ πού τόσο στενὰ εἶχε συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὸ καθεστῶς τῆς 4ης Αὐγούστου.⁴⁵ Ἀγωνιώδεις προσπάθειες σχηματισμοῦ κυβέρνησης ὑπὸ ἄλλη προσωπικότητα παρέμεναν στὸ μεταξὺ ἄκαρπες. Ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν μέρες ἡ χώρα παρέμενε χωρὶς ὑπεύθυνη πολιτικὴ κυβέρνηση, ἐνῶ οἱ διοικητὲς στὸ μέτωπο ἰκέτευαν νὰ βρεθεῖ λύση καὶ ἀπειλοῦσαν νὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀνακωχῆς. Ὁ Γεώργιος εἶχε τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας, ὡς ἀνώτατος ἄρχοντας, πρωθυπουργός, ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν καὶ ὑπουργὸς τῶν τριῶν πολεμικῶν ὑπουργείων. Ἦταν ὁ μόνος ὑπεύθυνος ἐκπρόσωπος τοῦ Κράτους πού κατέρρεε, τοῦ παράνομου καθεστῶτος στὸ ὁποῖο εἶχε δώσει τίς εὐλογίες του μὲ τόση εὐκολία. Ὁ ἴδιος ὁ δικτάτορας δὲ ζοῦσε γιὰ νὰ γίνει μάρτυρας τοῦ χάους καὶ τῆς ταπείνωσης, τῆς κατάρρευσης τοῦ καθεστῶτος τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιβάλει μὲ τὴν ἀπάτη, τὴν ἀστυνόμευση, τὴν τρομοκρατία καὶ τοὺς αὐτοσχεδιασμούς. Οἱ νίκες τοῦ πολέμου εἶχαν παρατείνει τὴν ὑπαρξὴ τῆς δικτατορίας· τὰ σαθρὰ θεμέλιά της ὅμως δὲν ἄντεξαν στὴν καταστροφή. Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἡγεσία τοῦ καθεστῶτος, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιλέξει τοὺς ἄριστους, ἦταν ἐλάχιστα ἐνδεδειγμένη νὰ ἀρθεῖ στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Τὴν κατέτρυχε ἡ ἀσθένεια τῆς ἀβουλίας καὶ τῆς εὐθυνοφοβίας στὴν ὁποία τὴν εἶχε καταδικάσει ὁ δικτάτορας. Αὐτὴν τὴν ἡγεσία ἀρνιόταν νὰ παραμερίσει ὁ βασιλιάς μὲ ἀδικαιολόγητο πεῖσμα, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ὅλα συνηγοροῦσαν γιὰ τὸν παραμερισμὸ της καὶ τὸν πανηγυρικὸ τερματισμὸ τοῦ παράνομου καθεστῶτος. Θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ μὴν τονιστεῖ ἐδῶ ἡ τεράστια εὐθύνη πού εἶχε ἐπωμιστεῖ ὁ Γεώργιος τίς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμὲς τοῦ ἔθνους, εὐθύνη τὴν ὁποία ἔφερε μὲ ἀξιοπρέπεια καὶ γενναιότητα, ἀρετὲς πού δὲν ἐπέδειξαν πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού κλήθηκαν νὰ ἀναλάβουν εὐθύνες καὶ τίς ἀποποιήθηκαν γιὰ διαφόρους λόγους.

Στὴν ἐπόμενη σύσκεψη (πού πραγματοποιήθηκε τὸ ἀπόγευμα τῆς 19ης

44. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 754, 19 Ἀπρ. 1941, R4121/11/19, F. O. 371/29818. Βλ. Ἐπίσης Κοτζίᾱς, ἐνθ. ἀν., ἀν., σ. 406 κ.έ.

45. A. Michalopoulos, *Greek Fire*, Λονδίνο 1943, σ, 16 κ.έ.

Ἀπριλίου), στην οποία παρακάθησε καὶ ὁ Βρετανὸς ἀρχιστράτηγος Μέσης Ἀνατολῆς στρατηγὸς Wavell, ἔγινε φανερὴ ἡ χαώδης κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ ποὺ κανεὶς δὲν φαινόταν νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐλέγξει. Ὁ ἀπόστρατος στρατηγὸς Ἀλ. Μαζαράκης - Αἰνιὰν ποὺ εἶχε λάβει τὴν ἐντολὴ νὰ σχηματίσει κυβέρνησι, δὲν ἀναλάβαινε καμιά εὐθὺνη πρὶν νὰ ἐνημερωθεῖ πλήρως γιὰ τὴν κατάστασι στὴν Ἡπειρο, καὶ τελικὰ κατέθεσε τὴν ἐντολή. Ὁ Wavell δήλωσε ὅτι τὰ βρετανικὰ στρατεύματα ἦταν σὲ θέσι νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν προέλασι τοῦ ἐχθροῦ στὶς Θερμοπύλες, ἂν μπορούσαν νὰ βασιστοῦν στὴν ὑποστήριξι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Τὸ λόγο κατόπιν πῆρε ὁ Παπάγος, ὁ ὁποῖος δήλωσε ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν ἦταν πιά σὲ θέσι νὰ ἀντιτάξει ἄμυνα, καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποχωρήσουν τὰ βρετανικὰ στρατεύματα ὅσο τὸ δυνατόν γρηγορώτερα, γιατί ἡ προσπάθεια νὰ ἀναχαιτιστεῖ ὁ ἐχθρὸς στὶς Θερμοπύλες θὰ παρέτεινε «τὴν καταστροφὴ τῆς χώρας». Δὲν ἦταν δυνατόν φυσικὰ νὰ παραδεχτεῖ ὁ ἀρχιστράτηγος, παρουσία τοῦ Βρετανοῦ στρατηγοῦ, ὅτι μὲ «τὴν καταστροφὴ τῆς χώρας» ἐννοοῦσε τὴν διάλυσι τοῦ στρατοῦ, γιατί περὶ αὐτοῦ ἐπρόκειτο. Στὴ δήλωσι αὐτὴ τοῦ Παπάγου ἀντέδρασε ὁ βασιλιάς, φανερά ταπεινωμένος. Ἀμφισβήτησε τίς διαπιστώσεις καὶ ἐκτιμήσεις τοῦ Παπάγου σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι τοῦ στρατοῦ στὴν Ἡπειρο καὶ δήλωσε ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ στείλει ὁ ἴδιος ἕναν ἀνώτατο ἀξιωματικὸ στὸ μέτωπο, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνέφερε προσωπικὰ στὸν ἴδιο. Μετὰ τὴ σύσκεψι, ὁ Γεώργιος παρακάλεσε τὸν Βρετανὸ πρεσβευτὴ νὰ κατανοήσι τὴ θέσι του καὶ τὸ «δίλημμα» ποὺ ἀντιμετώπιζε.⁴⁶ Ἐννοοῦσε, προφανῶς, τὸ δίλημμα νὰ ἐμμένει στὴν ἀπόφασί του νὰ μὴν ὑποκύβει ἡ χώρα στὸν ἐχθρὸ ἐπίσημα ἢ νὰ ἐνδώσι στὶς πιέσεις τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν κύκλων ποὺ εὐνοοῦσαν τὴν ἄμεσι συνθηκολόγησι.

Στὸ μεταξὺ ἡ σκοτεινὴ διαδικασία ποὺ ὁδήγησε στὴ συνθηκολόγησι εἶχε τεθεῖ σὲ κίνησι. Στις 18 Ἀπριλίου, ὁ Τσολάκογλου ἔστειλε στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τὸν ἐπιτελάρχη του, συνταγματάρχη Χρυσόχοῦ, γιὰ νὰ ἐκθέσι τὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ μέτωπο καὶ νὰ πείσι τὸν ἀρχιστράτηγο γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς συνθηκολόγησις. Θὰ σταθοῦμε κάπως περισσότερο στὶς ἐνέργειες τοῦ ἀπεσταλμένου γιατί ὁ ρόλος του ὑπῆρξε γενικὰ σημαντικὸς. Ὁ Χρυσόχοῦ ἔφθασε στὴν Ἀθήνα τὸ ἀπόγευμα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς (18 Ἀπριλίου). Ἐνῶ προσπαθοῦσε νὰ συναντήσι τὸν Παπάγο, εἶχε διάφορες συνομιλίες μὲ ἀνώτερους ἀξιωματικούς τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖου, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔκρυβαν τὴ δυσαρέσκειά τους γιὰ τὴν ἔλλειψι ἀποφασιστικότητος ποὺ χαρακτηρίζε τις τελευταῖες μέρες τὴ στάσι τοῦ Παπά-

46. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 760, κατεπεῖγον, 19 Ἀπρ. 1941, R 4171/11/19, F.O. 371/29840. Βλ. ἐπίσης I. S. O. P l a y f a i r, *The Mediterranean and the Middle East*, τόμ. Β', Λονδῖνο 1956, σ. 94, ὅπου περίληψι.

γου. Σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου ἀξιωματικοῦ, παρὰ τὶς πιέσεις τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου νὰ ἐνδώσει στὶς ἐκκλήσεις τῶν διοικητῶν τοῦ στρατοῦ, ὁ ἀρχιστράτηγος εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὴν πρωτοβουλία καὶ ἀναφέρεται ὅτι εἶχε πεῖ : «Διατί δὲν τὸ κάνουν μόνοι τῶν οἱ ἐκεῖ Στρατηγοί;» Ὁ Χρυσόχου συνάντησε τὸν Παπάγο ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα, γιὰ νὰ λάβει ὅμως τὴ στερεότυπη ἀπάντηση : Συνθηκολόγηση, ἐνὸςω μάχονταν βρετανικὰ στρατεύματα στὴν Ἑλλάδα, ἀποκλειόταν. Στις 6 τὸ ἀπόγευμα ἔστειλε σῆμα στὸν Τσολάκογλου, στὸ ὁποῖο ἀνέφερε ὅτι ἡ κατάσταση στὴν πρωτεύουσα ἦταν συγκεχυμένη καὶ ὅτι ἡ μόνη λύση ἦταν ἡ ἀνάληψη τῆς πρωτοβουλίας ἀπὸ τοὺς σωματάρχες. Τὴν ἴδια σύσταση ἐπαναλάβαινε ὁ Χρυσόχου σὲ σῆμα τοῦ τὴν ἐπομένη, 19 Ἀπριλίου. Τὸ δεῦτερο σῆμα ἀνέγραφε ὑπηρεσία προέλευσης τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο, προφανῶς γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε τὴ σιωπηρὴ ἔγκριση τοῦ Παπάγου. Τὸ σῆμα λήφθηκε στὶς 2.00 π.μ. τῆς 20ῆς καὶ ἦταν αὐτὸ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔπεισε τὸν Τσολάκογλου νὰ ἐγκαταλείψει καὶ τοὺς τελευταίους δισταγμοὺς τοῦ καὶ νὰ στείλει κήρυκες στοὺς Γερμανούς.⁴⁷

Ὁ ἀρχιστράτηγος, σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο, ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ ὅτι τέθηκαν ὑπ' ὄψη του, πολὺ λιγότερο μάλιστα ὅτι ἐνέκρινε, τὰ σήματα τοῦ Χρυσόχου. Τὰ σήματα αὐτά, ὑποστηρίζει, δὲν στάλθηκαν ἀπὸ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο (Ξενοδοχεῖο Μεγάλῃ Βρετανίᾳ), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Στις 21 Ἀπριλίου, ὅταν ἔγινε γνωστὸ τὸ pronnunciamento τοῦ Τσολάκογλου, στρατιώτης ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ τμήμα κρυπτογραφίσεως τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ζήτησε νὰ γίνει δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγο, στὸν ὁποῖο ἀνέφερε ὅτι εἶχε διαβιβάσει ὁ ἴδιος τὰ σήματα στὸ μέτωπο. Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτά, σὲ κρυπτογραφικὸ κώδικα, παρέδωσε στὸν Παπάγο. Στὴν ἔκθεσή του ὁ Παπάγος παραθέτει καὶ τὰ δύο σήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς ὑπηρεσία προέλευσης τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο.⁴⁸

Ἡ κυβερνητικὴ κρίση στὸ μεταξὺ συνεχιζόταν. Ὁ Μαζαράκης κατέθεσε τὴν ἐντολὴ στὶς 20 τοῦ μηνός, «κυρίως ἀπὸ ἡττοπάθεια ἀλλὰ καὶ λόγω ἀντιρρήσεων νὰ συνεργαστεῖ μετὰ τὸν Μανιαδάκη», σύμφωνα μετὰ τὸν Βρετανὸ πρεσβευτὴ.⁴⁹ Τὸ μεσημέρι τῆς ἴδιας μέρας ὀρκίστηκε ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβέρνησης ὁ ναύαρχος Σακελλαρίου, μετὰ πρόεδρο τὸν Γεώργιο. Στὸ

47. Γ.Ε.Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιΐας, σ. 220 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Τσολάκογλου, ἐνθ. ἀν., σ. 130.

48. Ἐκθεση Παπάγου, «Παρατηρήσεις τινες τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τῆς συνθηκολογήσεως τοῦ Τ.Σ.Η.», 23 Ἀπρ. 1943, Δ.Ι.Σ., Φ. 634.

49. Palairer πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 769, 20 Ἀπρ. 1941, 1.00 μ.μ., R 4191/11/19, F.O. 371/29819. Βλ. ἐπίσης Α. Μαζαράκης - Αἰνιὰν, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήνα 1948, σ. 608 κ.έ.

μεταξύ ό μηχανισμός τής πρωθυπουργοποίησης του Τσουδερού είχε τεθεί σέ κίνηση. Η ύποψηφιότητα του Τσουδερού εξεταζόταν στο Foreign Office από την προηγούμενη ήδη. Ο Τσουδερός ήταν βενιζελικός και Κρητικός, είχε χρηματίσει διοικητής τής Τράπεζας τής Ελλάδος ως την απομπή του από τον Μεταξά το 1939, και πάνω απ' όλα ήταν τυφλά αφοσιωμένος στους Βρετανούς. Η προέλευσή του, ιδίως, τον καθιστούσε απαραίτητο, «έπειδή ή Κρήτη, ως γενέτειρα του Βενιζέλου, ήταν σαφώς αντιμοναρχική». Γενικά θεωρήθηκε αναγκαίο νά συμπεριληφθούν στη νέα κυβέρνηση όσο το δυνατόν περισσότεροι βενιζελικοί και Κρητικοί, για νά διευκολυνθεί ή εγκατάσταση τής κυβέρνησης στην Κρήτη.⁵⁰ Ο Τσουδερός όρκίστηκε στις 21 Απριλίου, αφού «έπεκινώνησε» μέσω medium, όπως αναφέρει ό ίδιος, με τον Έλευθέριο Βενιζέλο, ό όποιος ύποσχέθηκε κάθε συμπαράσταση στο δύσκολο έργο που αναλάβαινε.⁵¹

Σέ σύσκεψη που συγκλήθηκε τό πρωί τής ίδιας μέρας για νά εξεταστούν οί περαιτέρω ενέργειες των συμμάχων παρακάθησαν, εκτός των άλλων, ό βασιλιάς και ό Βρετανός αρχιστράτηγος, όχι όμως και ό Παπάγος. Σέ έρώτηση του Wavell, αν και κατά πόσον ήταν σέ θέση ό έλληνικός στρατός νά αντίταξει άμυνα στις Θερμοπύλες στο άριστερό των βρετανικών δυνάμεων, ό βασιλιάς παραδέχτηκε ότι καμιά συγκροτημένη μονάδα του στρατού δέν ήταν δυνατόν νά φτάσει στην τοποθεσία αυτή εγκαίρως. Αποτέλεσμα αυτής τής δήλωσης ήταν ή αίτηση του Wavell νά αποχωρήσουν άμέσως τά βρετανικά στρατεύματα. Η αίτηση έγινε άποδεκτή από τον βασιλιά.⁵² Πρέπει νά τονιστεί έδώ ότι ή εκκένωση των βρετανικών στρατευμάτων είχε εξεταστεί ήδη την προηγούμενη μέρα σέ σύσκεψη των Βρετανών άρχηγών των τριών έπιτελείων, στην όποία πήρε μέρος και ό ύπουργός Έξωτερικών Anthony Eden, ως εκπρόσωπος του Churchill. Από στρατιωτική άποψη, ή άμεση εκκένωση των στρατευμάτων ήταν ένδοδεξιμένη, γιατί θά εξασφάλιζε τή διάσωση του μεγαλύτερου τμήματός τους. Αντίθετα, ή παράταση τής αντίστασης στην ήπειρωτική Ελλάδα άφενός έλάττωνε τις πιθανότητες ασφαλούς άπαγγίστρωσης των στρατευμάτων και άφετέρου χρειαζόταν ένισχύσεις.⁵³ Επίσης πρέπει νά σημειωθεί σχετικά με τό μέτωπο Θερμοπυλών, ότι ή άπειλή έκδηλώθηκε, όχι στο άριστερό των βρετανικών δυνάμεων, τό όποιο ό Wavell ζήτησε νά καλυφθεί από τον έλληνικό στρατό, άλ-

50. Σχόλια του Foreign Office, 19 Απρ. 1941, R4121/11/19, F.O. 371/29819.

51. Η. Βενέζης, Έμμανουήλ Τσουδερός, Αθήνα 1966, σ. 180-181.

52. Palairot προς Foreign Office, τηλ. άρ. 772, 21 Απρ. 1941, R4233/G, F.O. 371/29819. Βλ. επίσης P l a y f a i r, ένθ. άν., τόμ. Β', σ. 95.

53. J. K e n n e d y, The Business of War, έπιμ. B. Fergusson, Λονδίνο 1957, σ. 98-99.

λά στο δεξιό.⁵⁴ Τέλος, πρίν ἀπό τήν σύσκεψη τῆς 21ης ‘Απριλίου, ὁ Wavell εἶχε ἐνημερωθεῖ ἀπό τοὺς διοικητές του στίς Θερμοπύλες, οἱ ὁποῖοι ἔκριναν ὅτι παρατεταμένη ἄμυνα στήν τοποθεσία αὐτή ἦταν ἀδύνατη καί ὅτι ἦταν προτιμότερο νά διαταχτεῖ ή ἄμεση ἐκκένωση τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων.⁵⁵

Στό μέτωπο, τὸ πρῶτο πρωτόκολλο τῆς ἀνακωχῆς εἶχε ἤδη ὑπογραφεῖ στίς 20 ‘Απριλίου, γιά νά ἀκολουθήσει καί δεῦτερο, μέ δυσμενέστερους ὅρους παράδοσης, τήν ἐπομένη.⁵⁶ Οἱ ἐξελίξεις στο μέτωπο ὁμως ἦταν ἐλάχιστα γνωστές στήν Κυβέρνηση, ή τουλάχιστον αὐτή τήν ἐντύπωση ἔδιναν οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποί της. Τὸ ἀπόγευμα τῆς 21ης ‘Απριλίου ὁ βασιλιάς κάλεσε τὸ Βρετανὸ πρεσβευτὴ καί παρουσία τοῦ πρωθυπουργοῦ δήλωσε ὅτι τὰ ἑλληνικά στρατεύματα στήν ‘Ηπειρο θά κρατοῦσαν τίς θέσεις τους τουλάχιστον γιά τέσσερις - πέντε μέρες ἀκόμη. ‘Η περίεργη αὐτή δήλωση ἦταν ἀποτέλεσμα διαβεβαίωσης τοῦ Παπάγου πρὸς τὸν Γεώργιο καί εἶναι δύσκολο νά ἐξηγηθεῖ, δεδομένου ὅτι τόσο ὁ ἀρχιστράτηγος ὅσο καί ή Κυβέρνηση εἶχαν ἤδη λάβει σῆμα τοῦ Πιτσικά μέ τὸ ὁποῖο τοὺς πληροφοροῦσε ὅτι ὁ Τσολάκογλου εἶχε προβεῖ στή μοιραία ἐνέργεια. ‘Η πιθανώτερη ἐξήγηση εἶναι ὅτι καί ὁ Γεώργιος καί ὁ Παπάγος γνῶριζαν τήν ἐνέργεια τοῦ Τσολάκογλου, ἀλλὰ πίστευαν ὅτι ἐπρόκειτο γιά μεμονωμένο κροῦσμα ἀπείθειας. ‘Η ἀντίδρασή τους στήν εἰδηση τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ἦταν νά διατάξουν τὸν Πιτσικά νά συλλάβει τὸν Τσολάκογλου. Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι οὔτε ὁ Γεώργιος οὔτε ὁ Τσουδερὸς πίστευαν ὅτι ὁ Τσολάκογλου ἦταν προδότης, ἀλλὰ ὅτι ἀπλῶς «εἶχε προσβληθεῖ ἀπό τήν ἀσθένεια τῆς ἡττοπάθειας».⁵⁷

Τὴν ἐπόμενη, 22 ‘Απριλίου, βασιλιάς καί Κυβέρνηση ἄρchiσαν τίς ἀπαιτήτες προετοιμασίες γιά τήν ἀναχώρησή τους τὸ πρωῒ τῆς 23ης. ‘Η Κυβέρνηση στο μεταξύ ἐνημέρωσε τὸν Wilson γιά τήν ἐπικείμενη παραίτηση τοῦ Παπάγου ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του καί τή διάλυση τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου. ‘Η ἐξήγηση πού δόθηκε ἦταν ὅτι δὲν θά ἔπρεπε νά μείνει κανεῖς σὲ ὕψηλὴ θέση, ὥστε νά μπορέσει νά διαπραγματευτεῖ μέ τοὺς Γερμανοὺς.⁵⁸ Σὲ αἴτησή του πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, μέ ἡμερομηνία 23 ‘Απριλίου, ὁ Παπάγος ζητοῦσε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ ἀρχιστράτηγου καί νά

54. G. L o n g, Greece, Crete and Syria, Καμπέρρα 1953, σ. 195.

55. P l a y f a i r, ἐνθ. ἀν., τόμ. Β’, σ. 95.

56. Τ σ ο λ ά κ ο γ λ ο υ, ἐνθ. ἀν., σ. 140 κ.ἐ.

57. Palairet πρὸς Foreign Office, τηλ. ἀρ. 774, 21 ‘Απρ. 1941, 7.00 μ.μ., R 4235/G, F. O. 371/29819. Βλ. σῆμα Πιτσικά, Γ. Ε. Σ., Τὸ τέλος μιᾶς ἐποποιίας, σ. 224 κ. ἐ.

58. Wilson πρὸς Wavell, προσωπικό, 23 ‘Απρ. 1941, R 4615/11/19, F. O. 371/29820.

ἀποστρατευτεί, αίτηση πού ἐγκρίθηκε μὲ Βασιλικὸ Διάταγμα τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας.⁵⁹ Στὸ Foreign Office ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη ὅτι ἡ παραίτηση τοῦ Παπάγου καὶ ἡ διάλυση τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου ὀφείλονταν μᾶλλον στὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης τῆς Κυβέρνησης στὸ πρόσωπο τοῦ Παπάγου.⁶⁰

Στις 23 Ἀπριλίου, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐπίσημου Ἑλληνικοῦ Κράτους ἀναχώρησαν γιὰ τὴν Κρήτη. Τὴν ἴδια μέρα τὸ πρωῒ ὁ Τσολάκογλου ὑποχρεώθηκε νὰ ὑπογράψει καὶ τρίτο πρωτόκολλο συνθηκολόγησης, τὸ ὁποῖο συνυπέγραψε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διοικητὴ τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων καὶ ὁ Ἰταλὸς συνάδελφός του. Ἡ ἐπόμενη πράξη τοῦ Ἑλληνα στρατηγοῦ ἦταν ὁ σχηματισμὸς κυβέρνησης ὑπὸ τὴν προεδρεία του. Ὁ ἴδιος ἰσχυρίστηκε ὅτι ποτὲ δὲν ἐπιδίωξε τὸ σχηματισμὸ κυβέρνησης καὶ ὅτι ἀναγκάστηκε ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ τὸ πράξει. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν ἦταν τόσο διστακτικὸς ὅσο ἰσχυρίζεται. Σὲ συνομιλία πού εἶχε μὲ τὸν Ἑλληνα διπλωμάτη Ἰωάννη Πολίτη τὸ Μάιο τοῦ 1941, ὁ Τσολάκογλου ἀναφέρει ὅτι ἐξέφρασε τὴν πεποίθησή ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τῆς Γερμανίας καὶ ἀκόμη νὰ προβεῖ σὲ παραχωρήσεις πρὸς τὴν Βουλγαρία. Ἐξέφρασε ἐπίσης τὴ γνώμη ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν κάθε συμφέρον νὰ ἐξευμενίσουν τοὺς Γερμανοὺς, καὶ ἀκόμη νὰ προσανατολιστοῦν στὸ κοινωνικὸ τους σύστημα.⁶¹

Τὴν ἡμέρα τῆς ὑπογραφῆς τοῦ τελικοῦ πρωτοκόλλου τῆς συνθηκολόγησης (23 Ἀπριλίου) συνέβη στὸ μέτωπο ἓνα ἀξιομνημόνευτο καὶ συμβολικὸ γεγονός· ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἐκθεση τοῦ διοικητῆ τοῦ Α' Σώματος στρατοῦ : «Ὁ Ταγματάρχης τοῦ Πυροβολικοῦ Βέρσης διαταχθεὶς ὑπὸ τῶν Γερμανῶν νὰ παραδώσῃ τὰ Πυροβόλα τῆς Μοίρας του, ἀφοῦ συνεκέντρωσε ταῦτα καὶ τοῖς ἀπέδωκε τιμὰς, ἠὺτοκτόνησε, ἐνῶ ἡ Μοῖρα του ἔψαλλε τὸν Ἑθνικὸν Ὑμνον».⁶²

59. Ἐκθεση Παπάγου, ἐνθ. ἀν.

60. Σχόλια Foreign Office, 24 Ἀπρ. 1941, R 4615/11/19, F. O. 371/29820.

61. Σημειώσεις συνομιλίας τοῦ Πολίτη μὲ τὸν Τσολάκογλου, Μάιος 1941, Προσωπικὸ Ἀρχεῖο Ἰωάννη Πολίτη, Ἀρχεῖο Βενιζέλου, Μουσεῖο Μπενάκη.

62. Ἐκθεση διοικητῆ Α' Σώματος, ἀντιστράτηγον Δεμέστιχα, Δ.Ι.Σ., Φ. 641, σ. 22.